

АГРЕСИЯТА И НАСИЛИЕТО В УЧИЛИЩЕ КАТО ПРОБЛЕМ НА ОБЩЕСТВЕННОТО ЗДРАВЕ

Бистра Ценова

Национален център по обществено здраве и анализи

РЕЗЮМЕ

Целта е да се анализират водещите причини, прояви и разпространение на злободневния проблем агресивно поведение и насилие в училище, като основа за извеждане на необходимите мерки за превенция на различни равнища. Актуализирани са данните за състоянието на агресивността при подрастващи на 15-18 г., с известния в страната метод на Бюз-Дюрки. Резултатите показват общо повишено ниво на агресивност в изследвания възрастовия диапазон и при двата пола, като индексите на агресивност и враждебност достигат до 57%. В тази връзка се дискутират необходимите професионални умения на училищния психолог и ролята на родителите (стил на възпитание), както и системата от многообразни по съдържание и тематика програми за превенция на насилието при деца.

Ключови думи: източници на агресия и видове, семейна среда, ефекти на насилието, превенция, родителстване и обществено здраве

През последните години агресивността е едно от явленията, които се дискутират с повишен интерес и това не е случайно. Ежедневно ставаме свидетели на агресивни прояви както от страна на подрастващите, така и на възрастните. Масмедията и пресата постоянно съобщават за актове на агресия и насилие, на улицата, в семейството, в образователните институции. Тази устойчива тенденция на увеличаване на насилието през последните години, и особено сред подрастващите в училищата, сvari обществото ни като цяло неподготвено и неспособно да обясни причините му и да реагира адекватно¹. Тези прояви на агресия и насилие са резултат на дълбоки и комплексни причини и влияния, които действащата регулативна система, и в частност за закрила на детето, не може да предвиди и да се справи с тях.

Насилието в училищата има много аспекти и се превърна в национален проблем, обект на засилено обществено внимание, както и стресът. Нещо повече, последните декади то е и значителен международен проблем, справянето с който изисква многостранни стратегии, както показва успешният опит в Норвегия и Англия.

Всеки човек има някаква представа за агресивността, но много често с нея се назовават неща с различни особенос-

SCHOOL AGGRESSION AND VIOLENCE AS PUBLIC HEALTH ISSUE

Bistra Tzenova

National center of public health and analyses

ABSTRACT

The aim is to analyze the leading causes, manifestations and spreading of the acute issue aggressive behaviour and violence in school as a basis for the derivation of adequate prevention measures at different levels. Actualized refreshed are data about aggressiveness in pupils aged 15-18 administering the country adapted Buss-Durkee aggression questionnaire in 2 schools. Results indicate overall enhanced aggression level in both genders with indexes of aggression and hostility above the average of 50 up to 57%. Discussed are the related school psychologist's skills for management of youth' aggression and parental role (educational style and communication) as well as the system of diverse multifarious shaped programs for prevention of violence in schools.

Key words: aggression sources and kinds, family conditions, violence effects, prevention, parenting and public health

In recent years, aggression has become one of the phenomena under discussion with increased interest and this is presumably not accidental. Daily we witness aggressive behavior by both adolescents and adults. Mass media and the press constantly reported acts of aggression and violence in the streets, in families, and in educational institutions. This steady trend of increased violence in recent years, especially among adolescents in schools found our society as a whole unprepared and unable to explain the reasons, and to respond appropriately¹. These acts of aggression and violence are the result of deep and complex causes and effects that the current regulatory system, in particular for child protection, cannot predict and cope with them.

Violence, along with stress, in schools has many aspects and became a national issue, the subject of increased public concern. Moreover, recent decades all over the world the problem has arisen to a considerable extent, which requires multifaceted strategies to handle it as demonstrated by the successful experience in Norway and England.

Everyone has some idea of aggression, but very often it is addressing things with different characteristics and

¹ Все повече деца имат агресивно поведение в училище. Източник: БГНЕС (27 май 2014, 13:15)
<<http://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/vse-poveche-deca-s-agresivno-povedenie-v-uchilishte-6013226>>
(number of children with aggressive behavior in school is increasing)

ти и произход поради многобройните социално-психологически аспекти на проблема.

ПРОБЛЕМЪТ „АГРЕСИЯ”

Класическото определение на агресия е “специфична форма на поведение, която се изразява в демонстрация на неприязън, а често и на груба сила спрямо другите с намерение да им се причини вреда, болка или двете едновременно”. Тя се разглежда като деструктивно поведение, което може да бъде обида, присмех, ирония, постъпка с цел унищожаване, телесно увреждане, дори убийство. Агресията може да бъде изразена чрез вербални и физически действия по отношение на обекта на агресия – т.н. пряка и непряка агресия, когато обектът на агресия е неясен. Освен към другите, агресията може да бъде насочена и към самия себе си – по този начин се насаждат самообвинения, комплекс за малоченност. Поведението на агресивните деца се “предопределя” както от социалния им опит и индивидуални характеристики и емоционалност, вкл. емпатия, така и от ситуациите – стимулатори или бариери за агресивността им до голяма степен. Те сами търсят и създават ситуации, улесняващи агресивни прояви. Агресивните модели се подкрепят допълнително и от един механизъм, който свързва физическото насилие като единствено средство за победа над доброто над злото. Това благоприятства за възприемането и идентифицирането с агресивния модел, внушаването на неговата “ценност”. Влиянието на агресивните модели значително нараства, когато са свързани с други ценности, според които използването на сила за подчиняването на другите е престижно качество.

Широко разпространени са убежденията и нагласите, че насилието, безнаказаността на престъпленията и неспазването на законите са труднопреодолими в съвременното ни общество с размит морал, нагласите, че най-важно е материалното благополучие и успех на всяка цена.

С възрастта се очертава тенденцията за постепенно слабо увеличаване както на преживяването на насилие, така и на здравните оплаквания, свързани с това. Многобройни изследвания еднозначно разкриват негативните последици на насилието в детска възраст върху постиженията, личностното развитие, психичното здраве и по-късната реализация в живота и социалните взаимоотношения [11, 13, 15-18, 20, 22- 24, 28, 29].

ЛИЧНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ И АГРЕСИЯ

Познаването и отчитането на разпространението на класическите видове темперамент и най-честото им проявление в юношеска възраст са основа за ефективна и целенасочена педагогическа дейност, с прилагане на индивидуален подход при формирането на обществено необходими ценности, норми и поведение при подрастващите. Те са основа не само за успешната социализация, за целенасочено решаване на проблемите с мотивацията и подобряване на качеството на учебния процес, взаимоотношенията и психосоматичното здраве и благосъстояние на подраства-

origin due to numerous social and psychological aspects of the problem.

THE PROBLEM “AGGRESSION”

The classic definition of aggression is “a specific form of behavior, which is expressed in a demonstration of hostility, and often a brute force against others with intent to cause them harm, pain or both simultaneously.” It is seen as destructive behavior, which can be an insult, ridicule, irony, act to destroy, bodily injury, even murder. Aggression can be expressed through verbal and physical actions against the object of aggression – so-called direct and indirect aggression, when the object of aggression is unclear. Aggression can be directed at others and even at oneself – thus, it instills self-accusation, inferiority complex. Aggressive behavior of children is “predetermined” both by their social experience, individual characteristics and emotionality, including empathy, and by the situations - stimulators or barriers to their aggressiveness to a great extent. They seek out and create situations facilitating aggressive behavior. Further, aggressive models are supported by a mechanism that imposes physical violence as the only means of eventual triumph of good over evil. That contributed to the perception and identification with aggressive model, instilling its “value”. The impact of aggressive models increases significantly when associated with other values according to which the use of force for the subjugation of others is a prestigious quality.

There are widespread beliefs that say violence, impunity for crimes and the failure of law are entrenched in our modern society with blurred morality; there exist attitudes that the most important thing is material prosperity and success at any cost.

With the age a tendency of gradually slight increase is outlined both in the experience of violence and in health complaints associated with it. Numerous studies clearly reveal the negative consequences of violence in childhood on achievement, personal development, mental health and the later realization in life and social relationships [11, 13, 15-18, 20, 22- 24, 28, 29].

PERSONALITY TRAITS AND AGGRESSION

Knowing and reporting the distribution of classical temperament types and their most frequent manifestation in adolescence age are the basis for effective purposeful pedagogical activity by applying individual approach to the formation of necessary public values, norms and behavior in adolescents. They are the basis not only for the successful socialization, for effective problem solving regarding motivation and improving the quality of learning, relationships and psychosomatic health and well-being of adolescents, but also increasing the

щите, но и за повишаване на безопасността на училищата като цяло. Наши данни [3] от представителната извадка за проявлението на класическите типове темперамент при подрастващите в юношеска възраст, характеризирани се с определена степен на съзряване, сформированост и структурираност на свойствата на физиологичните функции, показват, че емоционалната лабилност модерира някои видове поведения като спазване на обществени норми или училищни разпореждания. Сред неспазващите обществените норми и разпореждания момчетата са два пъти повече от момичетата, като и при двата пола преобладават емоционално лабилните.

ИЗТОЧНИЦИ НА АГРЕСИЯТА

Най-често срещаните основни източници на агресията са:

1. Атмосферата, която родителите създават в семейството.

До голяма степен тя може да “научи” детето на агресивно поведение. Тя прониква в съзнанието на детето и формира първите му представи за това в какви общоприети норми неговото поведение е добро и кога това поведение е лошо. В семейства с високо агресивни деца отношенията между отделните членове често придобиват вид на разширяваща се спирала, което непрекъснато поддържа и усилва агресивните способности за поведение.

Ако един член от семейството реагира враждебно, а другият му отговори със същото, то вероятността за допълнителни враждебни прояви се увеличава. Например брат крещи на сестра си, тя му отговаря също с викове, като го обижда, след това той пак я удря, тя му отговаря със същото и т.н. Аналогични са и случаите на конфликтни взаимоотношения между родителите. Когато детето наблюдава отношения, в които родителите по различен повод (лошо настроение, неуспехи и др.) намират изход в едно и също средство (крещят, оскърбяват се взаимно и др.), то те се превръщат за него в модел на поведение в подобни ситуации. Този стил на взаимоотношения между родителите много лесно и бързо се превръща в стил на взаимоотношения в семейството. Наблюдавана от детето агресия се превръща в своеобразен стимул за агресивност и в собственото поведение. Напрежението и конфликтите между родителите често превръщат и самото дете в обект на агресия. Въвлечено в тази атмосфера на обща агресивност в семейството, детето приема тези отношения като норма на общуване. По пътя на подражанието то “пренася” наблюдаваното поведение в общуването си с други деца. Това до голяма степен обяснява и резултатите от немалко научни изследвания, които водят до извода, че агресивните деца произхождат най-често от агресивни семейства.

2. Друга типична ситуация, която може да предизвика агресията на детето, е безразличието или пренебрежителното отношение към него.

Детето чувства, че не му обръщат внимание, не забелязват това, което върши. Емоционално изолирано, то се чувства само и изоставено, което може да предизвика прояви на упорство, капризи и грубост, с единствената подбуда да

safety of schools as a whole. Our sample data [3] for the manifestation of the classical temperament types of adolescents, characterized by a certain degree of maturation, formation and structuring properties of physiological functions show that emotional lability moderates certain behaviors such as respect for public school rules or orders. Among those that do not comply with social norms and dispositions boys are two times more than girls as in both sexes emotionally labile individuals prevail.

SOURCES OF AGGRESSION

Among the most common met sources of aggression are:

1. The atmosphere that parents create in the family.

To a large extent it can “teach” the child to aggressive behavior. It penetrates the child’s mind and forms his first ideas about the extent to what generally accepted norms of his behavior is good and when the behavior is bad. In families with highly aggressive children the relationship between individual members often become kind of an expanding spiral that constantly maintains and enhances the aggressive ways of behavior.

If a family member reacts in a hostile manner, and the other answers with the same, the probability of further hostile acts increases. For instance brother screams at his sister, she also meets with shouts, insults him, then he hits her, she tells him the same, etc. Similar are the cases of conflicting relationships between parents. When the child observes relationships in which parents in various occasions (bad mood, failures, etc.) find a way through the same manner (shouting, insulting each other, etc.); thus, they become for him a model of behavior in similar situations. This style of relationships between parents very quickly turns out to be a style of relationships in the family. The aggression observed by a child turns into a stimulus for aggressiveness in their own behavior. Tensions and conflicts between parents often turn the child into an object of aggression as well. Involved in this atmosphere of general aggressiveness in the family the child accepts these relationships as the norm of communication. By way of imitating it they “carry” the behavior observed in their interactions with other children. This largely explains the results of many scientific studies which lead to the conclusion that aggressive children come mostly from aggressive families.

2. Another typical situation that can cause aggression in children is indifference or disparagement of them.

The child feels that he is not paid attention by others; they do not notice what he is doing. Emotionally isolated, he or she feels lonely and abandoned, which can cause symptoms of obstinacy, whims and brutality, with the

привлече вниманието на възрастните. Подрастващите с определени дарования са особено чувствителни към оценката на възрастните. Проучванията показват, че индиферентното или пренебрежително отношение към изявите на ученика е често срещан мотив за извършване на различни постъпки като дребни търговски спекулации, бягство от час и др., в повечето случаи с цел да привлечат вниманието на възрастните към себе си.

3. Често срещани са и случаите родителите да поощряват агресията в поведението на момчетата.

В основата на такъв подход стои наложилото се разбиране, че агресията е стереотип на мъжествеността. Докато при момчетата проявите на агресия се считат за неуместни и се порицават от родителите, при момчетата такова поведение среща много по-често положителна, отколкото отрицателна оценка.

4. Телевизионните предавания също могат да бъдат източник, от който децата, и особено момчетата, научават за различни форми на агресия.

Установено е, че още преди навършване на шест години детето вижда на екрана всички възможни форми на агресия [7]. Особено провокиращи детската агресия са телевизионните предавания, които представят като най-агресивни представителите на различни държавни институции – полицаи, детективи и др. В повечето случаи агресията, която те прилагат, се представя като гражданска добродетел, с което у детето се създава впечатление за нейната необходимост и полза за обществото. На практика това означава, че наблюдаваната агресивност от телевизионния екран увеличава вероятността за агресивни реакции при тези деца, които имат склонност към прояви на агресия. Социалната среда може да потиска или да стимулира агресивно подражание [7].

5. Съществен фактор за възникване на детската агресивност е прилагането от родителите на възпитателни мерки, с които се демонстрира надмощие.

Всички те, както вербални, така и физически, по принцип се свързват с по-високо равнище на агресия както при момчетата, така и при момичетата от всяка възраст.

Наставленията и постоянните забрани от страна на родителите по отношение на това къде да ходят децата им, какво да правят, какви контакти да осъществяват, много често стимулират детската агресия. Родителите на силно агресивните деца често сами проявяват агресивност и непоследователност по въпроси, свързани с обучението на децата в правила и норми на поведение.

Необходимо е родителите да знаят, че ако не разбират потребностите на децата, техните преживявания и чувства, не вникват в мотивите на постъпките им или им приписват несъществуващи мотиви и ги оценяват, между тях и децата им ще възникват бариери, а това от своя страна индуцира агресивност.

Най-често агресивните деца са в семейства, в които правилата за възпитание не се прилагат последователно. Опитите на родителите да формират дисциплинирано

sole motive to attract the attention of adults. Adolescents with certain talents are particularly sensitive to the assessment of adults. Studies show that indifferent or dismissive attitude to the performances of students is a common motive for carrying out various acts such as petty speculations, running away out of school (truancy), etc., in most cases in order to attract adults' attention to themselves.

3. More common are the cases as well, where parents encourage aggressive behavior of their boys.

The basis of this approach is the boost of an understanding that aggression is a stereotype of masculinity. While in girls aggressive events are considered inappropriate and are condemned by their parents, in boys such behavior meets more often positive than negative evaluation.

4. TV shows can also be a source from which children, especially boys, learn about different forms of aggression.

It was found that even before the age of six the child watches on the screen all possible forms of aggression [7]. Especially provocative for child aggression are television programs that present the most aggressive representatives of various state institutions - police, detectives and others. In most cases, the aggression they apply is presented as a civic virtue, thus, giving the child the impression of its necessity and benefit of the society. In practice, this means that the aggression watched on TV increases the likelihood of aggressive reactions in those children who are prone to acts of aggression. Social environment can inhibit or stimulate aggressive imitation [7].

5. An essential factor for child aggression is the application of parents' disciplinary measures to demonstrate superiority.

All of them both verbal and physical are generally associated with higher levels of aggression as in boys and girls of any age.

Precepts and permanent bans from parents regarding to where to go out their children, what to do, what contacts to carry out, often stimulate child aggression. Parents of highly aggressive children often themselves become aggressive and demonstrate inconsistency on issues related to the education of children in the rules and norms of behavior.

Parents need to know that if they do not understand the needs of children, their experiences and feelings do not go deep into the motives of their actions or attribute to them non-existent motives and evaluate them, in this manner between parents and their children will arise barriers, and this in turn induces aggressiveness.

The aggressive children are most frequently brought up in families where education rules are not applied consistently. The parents' attempts to form disciplined behavior are more successful when the main vehicles

поведение са по успешни, когато основните средства за възпитание са внимание и поощрение. Детската психика е особено чувствителна към поощренията и порицанията в предучилищна възраст. Неправилното им прилагане от страна на възрастните може да остави траен отпечатък върху личността във формата на ниска самооценка, липса на самочувствие, състояние на фрустрация и депривация, потиснатост.

Изследванията показват, че при започването на училище статутът на жертва не е толкова стабилен, както на насилника, но във възрастния период до 9-10 г. се наблюдават значителни промени в развитието на ролите и на насилника, и на жертвата [26]. Такива изследвания допринасят за по-доброто разбиране и планиране на дейности за превенция на тормоза, специфични за деца на различна възраст, с различна индивидуалност и социален статус [14, 21].

ЗДРАВНИ ЕФЕКТИ НА СБЛЪСЪКА С НАСИЛИЕ

Пилотните ни изследвания показват, че тревожно висок процент подрастващи са преживели сблъсък с различен вид насилие [5]. То формира последващото емоционално и умствено състояние на юношите и агресивния им потенциал. Често обект на агресия са не само съучениците, но и самите учители. Това се отразява на тяхното здраве и лична професионална кариера и мотивация, поведение в класните стаи и отношение към учащите се и техните проблеми, което рикнутира обратно върху учениците. Резултати от наши изследвания убедително показват, че учениците с преподаватели в „лошо психично здраве“ (т.е. невротизирани, изтощени и стресирани), са с до 2,5 пъти по-изразена тревожност и депресия, по-ниски показатели на имунната система (имуноглобулин А в слюнката) и занижена мотивация за учене, в сравнение с учениците на преподаватели с „добро“ психично здраве [6]. От друга страна, последни изследвания от 2013 г. у нас показват [2], че агресивният потенциал нараства постепенно с възрастта от 25 до 60 г. Какво означава това за обществото ни, предвид повишения агресивен потенциал и прояви на насилие още в средношколска възраст, показва всекидневната криминална хроника.

Като цяло, преживелите насилие са с повече здравни симптоми, по-често боледуват и са с намалена работоспособност, отразяваща се върху академичния им успех и социалното поведение и контактите, общуването с връстници и в семейството.

Нашите данни се потвърждават и от представителни изследвания в различни страни от всички континенти [9, 10, 13, 15, 16, 19, 20, 25- 27].

ОБОБЩЕНИЕ: СЕМЕЙНИТЕ ОТНОШЕНИЯ КАТО ФАКТОР ЗА ЗАСИЛВАНЕ НА АГРЕСИЯТА

Нестабилната връзка родители-дете или пълното ѝ отсъствие корелира достоверно със статуса както на жертва,

of education are attention and encouragement. Child mentality is particularly sensitive to incentives and condemnations in preschool age. Misapplication by adults can leave a lasting impression on the person in the form of low self-esteem, lack of confidence, a state of frustration and deprivation, and anxiety.

Studies show that at the start of the school the victim status is not as stable as the abuser status, but in the age up to 9-10, there have been significant changes in the development of the roles of oppressor and victim. [26] Such studies contribute to a better understanding and planning of activities for the prevention of harassment specific to children of different ages, with different personality and social status [14, 21]

HEALTH EFFECTS DUE TO A COLLISION WITH VIOLENCE

Our pilot studies show that a disturbingly high percentage of adolescents have experienced a collision with different kinds of violence. [5] It forms the subsequent emotional and mental state of adolescents and aggressive potential. Often the object of aggression are not only classmates but teachers themselves, which affects their health and personal career and motivation, behavior in the classroom and the attitude in respect to students and their problems, which rebound back on the schoolchildren. Results from our studies convincingly show that students whose teachers are in “poor” mental health (ie psychotic, exhausted and stressed) have up to 2.5 more pronounced anxiety and depression, lower indicators of immune system (immunoglobulin A in saliva), reduced motivation to learn compared to students whose teachers are with “good” mental health [6]. On the other hand, recent studies from the 2013 in our country show [2] that the aggressive potential increases gradually with age from the 25 to 60 years. What does this mean for our society in terms of the increased aggressive potential and violence even in secondary schooling is shown by the everyday crime news.

Overall, survivors of domestic violence have more health symptoms; they are more often ill and with disability that affects their academic successes and social behavior and contacts, communication with peers and family.

Our data are confirmed by representative surveys in different countries from all continents [9, 10, 13, 15, 16, 19, 20, 25- 27].

SUMMARY: FAMILY RELATIONSHIPS IN TERMS OF STRENGTHENING THE AGGRESSION

Unstable parent-child relationship or its full absence correlates reliably with the status of both the victim and the abuser at school [8, 12, 13, 15, 17, 29].

така и на насилник в училище [8, 12, 13, 15, 17, 29].

Неблагоприятният семеен климат, разрешаването на семейни конфликти с употребата на физическо насилие, стилът на родителстване (Baumrind по [1]), е предпоставка за отдалечаването и постепенното отчуждаване на децата от техните родители и виктимизирането им (поставяне в позиция на жертва). Отказът от диалог и решаването на проблемите с физическа саморазправа, които децата виждат в своите семейства, се пренасят и извяват в училище. Лошите семейни взаимоотношения, отсъствието на единия или двамата от родителите, алкохолизъмът, конфликтността в семейството, авторитарните методи на възпитание с елементи на насилие, сексуален тормоз, постоянното унижаване на достойнството на детето, са фактори, които могат да предизвикат детската агресивност. Като не получават признание в семейството, децата пренасят отрицателния опит от семейните отношения на лицата, в училище.

ЕМПИРИЧНО ПРОУЧВАНЕ НА НИВОТО НА АГРЕСИВНОСТ ПРИ ПОДРАСТВАЩИ

В рамките на дипломния проект на Е. Сталева² си поставихме за цел да проучим нивото и преобладаващите компоненти на агресивност сред ученици в 2 училища на възраст 15 – 18 години в зависимост от пола. Подходящ за изследването метод е апробирият в страната въпросник на Бюс-Дюрки за измерване на агресивност, обхващащ различни видове и аспекти на агресия, позволяващ сравнителни изследвания. Агресивността според А. Бюс е реакция, изразяваща се в желание за увреждане на другите. Той разглежда няколко вида агресивни реакции - физическа и вербална, а също така и разновидности на агресивното поведение като гняв и враждебност. От факторите, предизвикващи агресивни реакции, Бюс отбелязва три: фрустрация; атака към личността; физически дразнителни. Въпросникът е предназначен предимно за изследване на ученици с девиации в поведението.

Инструментът се състои от 75 твърдения с отговори "съгласен" или „не“, групирани в 9 скали с различен брой айтеми, характеризиращи различни видове агресия и индикатор за социалната желателност на отговорите („лъжа“). Надеждността на инструмента като цяло е удовлетворителна - алфа коефициент на Кронбах 0,808 (Таблица 1). Когато сумата на положителните отговори в дадена скала надвиши 50%, се счита, че е налице изразена агресивност в това измерение. Общата агресивност на личността се определя чрез сумиране на процентните изрази на отделните видове агресия. При общ резултат над 50% се приема ориентировъчно, че личността е агресивна. Приложени са честотен, вариационен, дисперсионен и многомерен анализ с програмните продукти Excell и SPSS.

Unfavorable family climate, resolving family conflicts with the use of physical violence, the parenting style (Baumrind in [1]) is a prerequisite for the disaffection and gradual alienation of children from their parents and their victimization (placing in position of the victim). The refusal from a dialogue and problem solving with physical violence that children see in their family environment are transferred and manifested at school. Poor family relationships, the absence of one or both parents, alcoholism and conflicts in the family, authoritarian methods of education with elements of violence, sexual harassment, constant humiliation of the dignity of the child, are factors that can provoke child aggression. By not being recognized by the family children carry negative experience from the family relations on the street, at school, too.

AN EMPIRICAL STUDY OF THE AGGRESSION LEVEL IN ADOLESCENTS

Within the thesis of E. Staleva² we aimed to investigate the level and prevailing components of aggressiveness among students aged 15-18 years in two schools, depending on gender. Buss-Durkee aggression questionnaire adapted in the country is the method suitable for the study to measure aggressiveness, covering various aspects of aggression, enabling comparative studies. Aggressiveness according to Arnold H. Buss is a reaction manifested in a desire to harm others. He considered a number of aggressive reactions - physical and verbal, as well as varieties of aggressive behavior such as anger and hostility. The factors causing aggressive reactions according to Buss are three as follows: frustration; attacking the personality; physical stimuli. The questionnaire is mainly intended to be used when studying students with behavioral deviations.

The Buss-Durkee Inventory (BDI) is a 75-item true-false design, grouped into nine scales with different number of items characterizing different types of aggression, and an indicator of social desirability of responses ("lie"). The reliability of the instrument as a whole is satisfactory - Cronbach's alpha coefficient is 0.808 (Table 1). When the amount of positive answers in a scale exceeds 50%, it is considered that there is aggression expressed in this dimension. Common aggressive personality is determined by summing the percentages of different types of aggression. With a total score above 50% it is indicative that the person is aggressive. Attached can be seen frequency, variance, variance and multivariate analysis by software products Excel and Statistical Package for the Social Sciences (SPSS).

² ВСУ, Черноризец Храбър", магистърска програма „Патопсихология и психология на развитието“, 2014 г. (Free University of Varna, master program "Pathopsychology and psychology of development", 2014)

РЕЗУЛТАТИ

В таблица 1 са представени резултатите от вариационния анализ по скали, в зависимост от пола и съответните коефициенти за надеждност по отделните подскали за тази извадка. Съществуват неголеми различия между двата пола на ниво средни стойности, по-изразени само по скалите физическа агресия и агресивна раздразнителност (статистическа значимост $p \leq 0,05$). Вербалната и физическата агресия са по-изразени при момчетата, а агресивната раздразнителност и ревността и омразата – при момичетата.

Таблица 1. Вариационен анализ по отделните измерения на агресията (скала на Бюс-Дюрки) по пол и надеждност на скалите (стандартизиран коефициент алфа по Кронбах -общо 0,806)

Измерения на агресивността Aggression dimensions / subscales of Buss-Durkee		Момчета / Boys (n 33)		Момичета / Girls (n 37)		Общо / Total (n 70)		Алфа Alpha
		Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD	
ТА ВА	Телесна агресия Physical/Bodily aggression	6.24	1.90	5.14	3.29	5.66	2.23	.659
ВА VA	Вербална агресия Verbal aggression	9.76	1.92	9.54	1.95	9.37	1.96	.493
ИА IA	Индиректна агресия Indirect aggression	5.97	1.59	6.22	2.02	6.1	1.82	.536
ОП OB	Опозиционно поведение Opposition behavior	2.85	1.28	2.78	1.32	2.81	1.29	.321
АР AI	Агресивна раздразнителност Aggressive irritability	6.06	2.12	7.05	2.12	6.58	2.16	.536
АН AM	Агресивно недоверие AM Aggressive mistrust	5.94	1.75	6.49	2.13	6.23	1.96	.475
РО JH	Ревност и омраза Jealousy and hate	3.55	1.79	4.27	2.09	3.93	1.97	.593
ВсА GaA	Вина след агресия Guilt after aggression	4.79	2.12	5.03	2.36	4.91	2.24	.655
Л L	Лъжа/Соц. желателност Lie /Social desirability	9.00	2.33	8.89	2.40	8.94	2.35	.537

Проявленията на агресивни тенденции в изследваната извадка като цяло са силно изразени (над 50%), като надхвърлят в различна степен тази ориентировъчна стойност и при двата пола, с изключение на измерението „ревност и омраза“ при момчетата (таблица 1). Изразеността на вербалната агресия надхвърля 70%, а индиректната агресия и агресивното недоверие са над 60 до 65%. Преобладаващата част от младежите във възрастта (15-18г.) изпитват «вина след агресия». Те най-често се самоизмъчват заради това, което са сторили. Младежите проявяват често и «опозиционно поведение», т.е. вършат точно обратното на онова, което околните очакват от тях да правят. С най-ниска степен на проявление е «агресивната раздразнителност» – наличието на вътрешно безпокойство, нервност и тревожност при взаимоотношенията

RESULTS

Table 1 presents descriptive analysis' results according to gender and aggression dimensions and the corresponding reliability coefficients differentiated by subscales, calculated for the sample. Both gender differ slightly at mean tendency level notably as follows: obviously verbal aggression as well as physical one are higher expressed within boys, meanwhile aggressive irritability and jealousy and hate – within girls (statistical significance of differences $p \leq 0,05$).

Table 1. Descriptive analysis of aggression dimensions (scale of Buss-Durkee) by gender and reliabilities (Cronbach's alpha coefficient – total 0,806)

The manifestation of aggressive tendencies in the sample in general are clear expressed – exceeding the tentative figures of 50% to different degree in both genders excluding the dimension “Jealousy and hate” among boys (Table 1). Verbal aggression level exceeds 70% while the indirect aggression and aggressive mistrust are above 60 up to 65%. The majority of the young people aged 15-18 feel “guilt after aggression”. They suffer self-torture for the sake of what they have done. The school girls and boys behave frequently in “Opposition” manner, i.e. do exactly the opposite to what they are expected to do by those around them – at school, at home, on the street. Aggressive irritability, it means inner inconvenience, restlessness and anxiety in interrelations with the social environment, is manifested to relative lower degree

им с околните.

Получените резултати подкрепят издигнатата от нас хипотеза за общо високо ниво на агресивност при подрастващите във възрастовия диапазон 15-18 години. Индексът на агресивността (ИА) – 52% и индексът на враждебността (ИВ) – 57% при младежите от 15-18 г. са над средното ниво. Потвърждава се и втората ни хипотеза относно полови различия в профила на агресията. За момичетата е характерна достоверно по-висока агресивна раздразнителност, а за момчетата – физическата агресия.

Анализът на броя достоверни интеркорелационни коефициенти показва, че различните измерения на агресията са тясно свързани помежду си, с изключение на скалите изпитване на вина след агресия и агресивно недоверие, които са сравнително изолирани.

Допълнително проведеното устно интервю с участниците за факторите на средата, които пораждаат агресивните им реакции и поведение показва, че и при двата пола най-силно провокиращи агресия са социалните фактори:

- семейството – 37,54%, и
- социално-педагогическите фактори (взаимоотношенията с учители и родители в училище и извън него) – 26,73%. Съществено влияние оказват и личностните фактори - наличие на осъждане и критика от родители и учители – 17,31%.

ЗАЩО АГРЕСИЯТА СРЕД УЧЕНИЦИТЕ РАСТЕ?

Диалогът между родители и деца е нарушен. От една страна, по чисто субективни причини – неблагоприятна семейна среда, развод на родителите, завишени изисквания или negliжиране, физическо насилие, неадекватни родителски модели на поведение, липса на родителски контрол или свръхконтрол, неблагоприятие в семейната среда, непоследователност във изискванията на възрастните, липса на правила. От друга страна и по обективни обстоятелства – високо ниво на безработицата, бедност, които принуждават родителите да имигрират в чужбина, и да изоставят децата си без контрол в България.

Всичко, което се преживява в детството, остава следи на подсъзнателно и съзнателно ниво. До навлизането си в периода на зрелостта човек изживява едни от най-трудните психофизиологични кризи. Самата криза е носител на определено ниво на стрес и объркване. За нейното позитивно преодоляване са необходими много обич и подкрепа от страна на семейството.

С бурното развитие на информационните технологии се появяват и нови форми на насилието и тормоза между деца [27]. Според последно проучване за кибер-насилието сред децата в България 23% от учениците на възраст 10-14 г. казват, че са били подложени на кибертормоз поне веднъж през последната учебна година. При 14-годишните почти 1/3 от тормоза в училище става по мобилните телефони и през Интернет.

compared to the other dimensions.

Obtained data support the launched hypothesis about general high aggressiveness level among young people in the age range 15-18 years. The aggressiveness index (AI) – 42% and hostility index (HI) – 57% in the youth people sample aged 15-18 are about the average level. The second hypothesis put up concerning gender differences in aggression profile was verified too. Characteristic for the school girls in this age is the higher expressed aggressive irritability, and for the boys – the bodily aggression.

The analysis of the number of significant intercorrelations coefficients reveals that the various aggression dimensions are close interrelated except the relative isolated subscales guilt after aggression and aggressive mistrust.

Additional conducted individually interview about the environmental factors giving rise to their aggressive reactions and behavior indicated that in both gender powerful provoking aggression factors are the social ones:

- family – 37,54%, and
- social-pedagogical factors (interrelations with teachers and parents in- and outside the school) – 26,7%. Essential is the impact of personality factors and reproach, blame and critique expression from parents and teachers – 17,3%.

WHY IS SCHOOL AGGRESSION RISING?

The dialogue between parents and children is disturbed, due to subjective reasons like aversive family environment or failure, parents' divorce, enhanced demands or neglect, physical violence, inadequate parenting styles, too much or lack of parent's control, inconsistency in adults requirements, lack of rules, on the one hand, as well as due to objective circumstances – high unemployment level and poverty forcing parents to emigrate abroad and leaving their children in Bulgaria without parent's control, on the other hand.

All early life and childhood experience leave marks and traces behind at conscious and subconscious level. Till entering maturity a person goes through some of the most hard for the person psycho-physiological crises. The crisis itself bears certain level of stress and confusion. To bridge over the difficulties and to grow up positive is needed a lot of loving support from the family, in many aspects.

The turbulent development of IT technologies gives rise to new forms of violence and harassment among children [27]. According to recent studies concerning cyber-violence among children in Bulgaria 23% of pupils aged 10-14 reported to be exposed to cyber-bullying at least once during the last school year. Almost 1/3 of the cases of school bullying within the age of 14 are realized via mobile telephones and Internet.

Когато към тези кризи в детството се прибавят и житейски ситуации, носители на травматичен стрес, и травмиращите събития не бъдат преработени и преодоленни, те се натрупват и дават своето отражение в бъдещия живот на човека – себеоценка, чувство за собствена ефикасност, поведение – социално и по отношение на цели и постижения.

ПРЕВЕНЦИЯ НА АГРЕСИЯТА И НАСИЛИЕТО³

С този термин се означава най-често системата от мерки за предотвратяване (предпазване) от нежелани бъдещи събития, свързани с насилие и противообществени прояви. Съдържанието и тематиката на програмите за превенция на насилието са многообразни, насочени към комплексно обхващане на проблема:

1. Информирание на учениците. Разясняване на училищния правилник е мощен фактор за сигурност;
2. Подобряване на психологическия климат в ученическите общности. Засилване на колективизма;
3. Подобряване на материалната база:
 - Създаване на контролни органи;
 - Охрана на възловите места и във възловото време (междучасия, обяд, идване и напускане на училище и пр.);
4. Индивидуални контакти с насилниците и жертвите;
5. Мерки за повишаване на самоуважението и самодисциплината на учениците и навременната обратна връзка;
6. Управление на гневните реакции, импулсите, посредничество, разрешаване на конфликти;
7. На ниво клас учителите и учениците разработват правила за живот в класа, насочени против насилието;
8. Развитие на сътрудничество като основа на просоциалното поведение;
9. Авторитетно, а не авторитарно дисциплиниране, свободно изразяване на любовта на детето;
10. Работа с родителите: информиране, включване в училищни дейности, родителска поддръжка на програмните цели, кабинети за родители и пр.

ПРЕВЕНЦИЯ СПОРЕД ФАЗАТА В ЦИКЪЛА НА НАСИЛИЕТО.

Мерките за превенция са зависими от фазата на цикъла. Насилието е цикличен процес и преминава през няколко фази, чиято специфика изисква диференциран подход и

Whenever to these childhood crises add life situation bearer of traumatic stress and the traumatic events are not processed in the right way and overcome, they accumulate and lead to adverse repercussions on future person's life in terms of self-esteem, self-efficacy, and behavior as a whole – social and set up goals and achievement.

PREVENTION OF AGGRESSION AND VIOLENCE³

This term defines most often the system of measures for prevention (averting) of adverse future events related to violence and antisocial behavior. The content and themes of the programs aimed toward violence' prevention are diverse, directed at comprehensive coverage of the problem:

1. Informing students. Explaining the school rules is a powerful factor for security;
2. Improving the psychological climate in school communities. Strengthening of collectivism;
3. Improvements to school facilities and necessary equipment:
 - Establishment of control authorities;
 - Security of key locations and in key time (breaks, lunch, coming to and leaving from school, etc.);
4. Individual contacts with abusers and victims;
5. Measures to improve self-esteem and self-discipline of students and timely feedback;
6. Management of angry reactions, impulses, mediation, conflict resolution (reconciliation);
7. At class level both teachers and students develop rules of class behavior and life, directed against violence;
8. Development of the cooperation /team-work as a basis of prosocial behavior;
9. Authoritative, not authoritarian discipline, free expression of love for the child;
10. Work with the parents: information, involvement in school activities, parent support to the program objectives, consulting rooms for parents, etc.

PREVENTION ACCORDING TO PHASE IN THE VIOLENCE CYCLE

Violence is a cyclical process and goes through several phases, whose specificity requires a differentiated approach and measures. Prevention measures are dependent on the phase of the cycle. When reaching the

³ Доклади и съобщения от специализирани научни заседания и семинари на VII-я Национален конгрес по психология, с водещи Р. Георгиева, Й. Янкулова, М. Станкова, София, 31.X.-2.XI.2014г., ПЦ ЛМ ЕООД, ISBN 978-954-91472-9-2 (Presentations at specialized scientific sessions at the 7. National congress of Psychology in Bulgaria, Sofia, 31.X.-2.XI.2014, chaired by R. Georgieva, Y. Jankulova, M. Stankova)

мерки. Сигнал до края, цикълът започва отново. Един от теоретичните модели за цикъл на насилието е шестфазният модел:

1. **Агресия.** Насилникът започва агресивна атака, вербално или физическо насилие, предназначени да контролират и потискат жертвата.
2. **Вина.** Насилникът се чувства виновен за нанасяне на вреда, главно от опасения да бъде признат за виновен, а често и от чувства на симпатия към жертвата.
3. **Извинения.** Рационализация на поведението.
4. **„Нормално“ поведение.** Насилникът възвръща самоконтрола си, прави опит да накара жертвата да се чувства спокойна в отношенията.
5. **Фантастика и планиране.** Мисли за това, къде жертвата е сгрешила, как той или тя да се накаже и разработва план за реализиране на фантазията.
6. **Прилагане на плана.**

Международният опит от прилагането на различни практики по отношението на насилието в училищата показва, че стъпвайки на съществуващите добри практики, може да се организира и реализира ефективна *Национална кампания за превенция на насилието*. Предпоставки за успеха ѝ са системното ѝ прилагане и включване на доказалите се 10 елемента на добри практики [4].

Преди всичко е необходимо да се възстанови диалогът между родители и деца, като се изключат или ограничат агресивните модели в общуването помежду им. Трябва да променим отношението и поведението си към децата - в училище и в семейството, в общността - да им се отдели необходимото време, внимание и грижа. Те трябва да се чувстват значими, уважавани и обичани както от страна на родителите, така и от страна на учителите си, а не да търсят признание, налагане и лидерска позиция в «приятелския кръг» чрез екстремно поведение на насилие, пренебрежение към човешките същества, ескалиращо до тежки криминални прояви или системна употреба на дрога.

В помощ на учители, родители и младежи над 14 г. успешно е апробирана интернет-базирана, насочвана от специалист, програма за самопомощ „Аз се боря с депресията“, по проект „Превенция на депресиите и повишаване на информираността чрез създаване на мрежи от професионалисти в Европейския съюз“ (PREDI-NU) [30]. Интегрираният с нея уебсайт включва многообразно съдържание на девет езика, с цел повишаване на информираността за депресията и суицидното поведение в Европа, включително „Инструмент за оценка на суицидният риск: TASR (2005)“. Програмата включва информация и практически съвети за младежи, родители и приятели, учители и здравни специалисти.

В отговор на въпроса: „**Как родителите трябва да възпитават децата си**, за да не станат агресивни личности?“, ще обобщим основните принципи:

- Родителите не трябва да възприемат насилието над децата като единствения начин те да бъдат вразумени.

end, the cycle begins again. One of the theoretical models for the cycle of violence is the 6-phase model:

1. **Aggression** - The abuser begins an aggressive attack, verbal or physical violence, intended to control and oppress the victim.
2. **Guilt** - The abuser feels guilty for caused harm primarily by concerns to be found guilty, and often by feelings of sympathy for the victim as well.
3. **Excuses** - Behavior rationalization.
4. **“Normal” behavior** - Abuser regains self-control, making an attempt to get the victim feel comfortable in the relationship.
5. **Fantasy and planning** – thinking of what the victim has done wrong, how he or she will be punished and developing a plan to implement fantasy.
6. **Put plan into execution** (Implementation).

The international experience from the implementation of various practices in regard to school violence shows that on the basis of existing good practices an effective *national campaign for the prevention of violence* can be organized and implemented. Success predispositions are to apply it systematically and inclusion of the proven 10 elements of good practice [4].

First of all it is necessary to restore the dialogue between parents and children, excluding or limiting aggressive models in communication between them. Attitudes and behavior towards children must be changed - in school and in the family, in the community – in such manner that they be spared enough time, attention and care to feel important, respected and loved by both parents and by teachers. Under lack of recognition, young people seek to be recognized through enforcement and leadership in the “friends circle”, through extreme behavior of violence, neglecting to human beings, escalating to serious criminal acts or systematic drug use.

Project PREDI-NU. To help teachers, parents and young people over 14 an internet-based specialist guided self-help program “I fight depression” has been developed and successfully tested within the framework of the project “Preventing depression and improving awareness through networking in the European Union” (PREDI-NU) [30]. The integrated with the program website includes diverse content in nine languages, in order to raise awareness of depression and suicidal behavior in Europe, including the “Tool for Assessment of Suicide Risk: TASR (2005).” The program comprises information and practical advices to young people, parents and friends, teachers and health professionals.

In reply to the question “**How parents should brought up their children** not to become aggressive personalities?” we will summarize the main principles:

- Parents should not accept violence against children as the only way for them to be wise;
- Aggressive parents often have aggressive children;

- Агресивните родители най-често имат агресивни деца.
- Обикновено възпитанието става чрез собствения им агресивен модел на поведение, чрез собствените им негативни нагласи, невъзможност за контрол над детето, слабата дисциплина и незаинтересованост от поведението на детето, използването на физически наказания.
- Агресията се проявява и когато е налице отчуждаване, безразличие, враждебност и търпимост към агресивността на детето от страна на родителите.
- За да расте детето в спокойна и ведра обстановка, е необходимо в семейството да съществуват любов и взаимно уважение.
- Добрите семейни отношения са невъзможни без ефективна комуникация. Комуникацията е ценна за утвърждаване на авторитета на семейството.

Какви професионални умения трябва да притежава училищният психолог, за да се справи успешно с агресивното поведение при учениците?

- На първо място - да притежава необходимото образование и квалификация.
- Постоянно да е в готовност и нащрек за ученическите актове на насилие и агресия. Подготовката му за справяне с проблемите включва умения и опит за целенасочено обучение на всички, ученици, учители и родители, в няколко аспекта:
 - тренинг в релаксация за редуциране на напрежението и състоянията на нервна възбуда, които често се разглеждат като предшествващи откритата агресия;
 - тренинг в самоконтрол – отделният индивид да се научи да се самоуправлява достатъчно ефективно, така че да реагира на чувствата на гняв и възбуда с по-малко агресивност;
 - тренинг за комуникативни умения – учи на конструктивни поведения, на разрешаване на конфликти посредством посредничество и преговаряне;
 - асертивен тренинг за жертвите на агресия – предназначен да повиши самоувереността на децата да отстояват личното си пространство и да ги насърчи да общуват с връстниците си без агресия и без чувство на безпомощност;
 - тренинг на ученически групи за подкрепа, арбитраж, посредничество, менторство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Приведените данни за нарастване на агресивността и враждебността в подрастващите и преобладаващата фрагментарност на изследванията и мерките за превенция на насилието в училищата правят наложителни незабавните действия в няколко насоки на различни равнища едновременно, за да имат забележим и траен ефект. Преди всичко, успешната превенция на агресията и насилието в

- Usually bringing up is done by their own aggressive pattern of behavior, by their own negative attitudes, by the inability to control the child, by poor discipline and lack of interest of the child's behavior through the use of physical punishment;
- Aggression is manifested when there is alienation, neglect, hostility and indifference to child aggression by the parents;
- For a child to grow in a calm and serene atmosphere a family climate is necessary where love and mutual respect reign;
- Good family relationships are impossible without effective communication. Communication is valuable for promoting the prestige of the family.

The answer to the question “**What skills should have a school psychologist to deal successfully with aggressive behavior in students?**” reads as follows:

- In the first place - to have the necessary education and training;
- Constantly be alert and ready for school violence and aggression. Preparation for coping with problems includes skills and experience for targeted training to all students, teachers and parents in several aspects:
 - Training in relaxation to reduce tension and state of nervous excitement, which are often seen as preceding symptoms to the overt aggression;
 - Training in self-control – the only individual has to learn to self-govern effectively enough so that he reacts to feelings of anger and excitement with less aggressiveness;
 - Training on communication skills - learning of constructive behaviors, resolving conflicts through mediation and negotiation;
 - Assertive training for victims of aggression - designed to increase the confidence of children to defend their privacy and encourage them to communicate with their peers without aggression and without a sense of helplessness;
 - Training of school support groups, arbitration, mediation, mentoring.

CONCLUSION

Evidence has actually been adduced that there is an increase in aggression and hostility in adolescents. Moreover, the prevailing fragmentation of researches and measures to prevent violence in schools makes it necessary the immediate actions in several directions at different levels simultaneously to achieve a noticeable and lasting effect. Above all, the successful prevention

училищата трябва да е включена в цялостна правителствена и медийна политика по превенция на насилието в обществото, популяризиране на исконните човешки ценности и морал и заместване на агресивните модели на поведение в училище с адекватни за възрастта и нивото на развитие на учениците форми за изразяване на натрупано в децата напрежение и импулси, вследствие на преживяна агресия от страна на възрастните (родител или учител) или съученици.

Широко разпространените убеждения и нагласи в страната ни, че насилието и безнаказаността при неспазване на законите, са трудно преодолими, дори толерирани като „находчивост, инициативност или смелост“, на този етап от развитието ни, спъват формирането и активността на гражданското общество, социалното и икономическото стабилизиране и устойчивото развитие на страната. Затова са необходими спешни и всеобхватни мерки и усилия от страна на институции, политици, семейства, възпитатели и обществото като цяло за превенция на насилието още в детска възраст.

of aggression and violence in schools must be included in the overall government and media policies on prevention of violence in society, promoting the indestructible human values and morals and replacement of aggressive behaviors in school with forms adequate for the age and developmental stage of schoolchildren to express the accumulated tension and pulses as a result of experienced aggression that is enforced by adults (parent or teacher) or classmates.

Widespread beliefs and attitudes in our country that violence and impunity in failure to comply with laws are difficult to be overcome, even tolerated as “ingenuity, initiative or courage” at this stage of our development, impede the formation and activity of civil society, social and economic stabilization and sustainable development. So, urgent and comprehensive measures and efforts are needed to be carried out by institutions, politicians, families, educators and society, as a whole, to prevent violence starting since childhood.

КНИГОПИС / REFERENCES

1. Колчева Н. (2002). Влияние на родителските стилове на възпитание. Сп. Соц. педагогика, 3. (Kolcheva N. Impact of parenting styles. Social Pedagogic, 2002, 3).
2. Петрова С. (2014). Възрастови особености на агресивното поведение. Дипломна работа ОКС „магистър“ ПППР, ВСУ, Варна. (Petrova S. Age characteristics of aggressive behavior. Master thesis in Psychology2, VFU, Varna, 2014)
3. Христов Ж., Ценова Б., Савов С. (2007). Проявление на класическите типове темперамент при подрастващите (14-18 г.) и отражението им върху поведението им. В: „Децата, семейството, училището и обществото в началото на XXI век“, „Камея дизайн“ ООД, С., 370-378. (Hristov J., Tzenova B., Savov S. Manifestation of classical temperament types in teenagers (14-18 y.) and impact upon their behavior. Vol. “The children, the family, the school and society at the turn of XXI century”. Publ. “Camea design”, Sofia, 2007, pp.370-378).
4. Ценова Б. (2014). Училището – здравословно работно място. Програми за безопасни училища на национално ниво и ниво организация. Социална медицина, 4. (Tzenova B. The school as healthy workplace. Programs for safe schools at national and organizational level. Social medicine and health management, 2014,4).
5. Ценова Б., Христов Ж., Стоев Т. (2007). Насилие и агресия в горна училищна възраст и възможности за решение на проблема. В: „Децата, семейството, училището и обществото в началото на XXI век“, „Камея дизайн“ ООД, С., 289-302. (Tzenova B., Hristov J., Stoev T. Violence and aggression in upper school age and possibilities to manage the problem. Vol. “The children, the family, the school and society at the turn of XXI century”. Publ. “Camea design”, Sofia, 2007, pp.289-302).
6. Писев В., Тодорова Г., Ценова Б. (1992). Промени в психо-емоционалното състояние при ученици в зависимост от психичното здраве на учителя. Хигиена и здравеопазване, 6, 36-38. (Pissev V., Todorova G., Tzenova B. Changes of student’s psycho-emotional state according to teacher’s mental health. Hygiene and health care, 1992,6, 36).
7. Aidman A. (1997). Television violence: content, context, and consequences. ERIC Digest.
8. Booth MZ., Sheehan HC. (2008). Perceptions of People and Place: Young Adolescents’ Interpretation of Their Schools in the United States and the United Kingdom. Journal of Adolescent Research, 23, 722.
9. Cowie H., Dawn J. (2008). New Perspectives on Bullying: A Guide for Practitioners. Open University Press, 173.
10. Dake JA., Price JH., Telljohann SK., Funk JB. (2004). Principals’ Perceptions and Practices of School Bullying Prevention Activities. Health Education & Behavior, Vol. 31 (3), 372-387.
11. Dodge KA. (2009) Mechanisms of Gene-Environment Interaction Effects in the Development of Conduct Disorder. Perspectives on Psychological Science, 4, 408-414.
12. Dodge KA., Bates JE., Pettit GS. (1990). Mechanisms in the cycle of violence. Science, V. 250,1678-1683.
13. Eliot M, Cornell DG. (2009). Bullying in Middle School as a Function of Insecure Attachment and Aggressive Attitudes School Psychology International, 30,201-14.

14. Eriksson U., Sellström E. (2010). School demands and subjective health complaints among Swedish schoolchildren: A multilevel study. *Scandinavian J of Public Health*, Vol. 38, 4, 344.
15. Haavet et al. (2006). Depressive symptoms in adolescent pupils are heavily influenced by the school they go to. A study of 10th grade pupils in Oslo, Norway. *Eur J Public Health*; 16, 400.
16. Höller V. Gewaltprävention: Konflikte im Elternhaus 13.01.2010, 02.03.2010 vnr.de
17. Kumpulainen K., Räsänen E., Puura K. (2001). Psychiatric disorders and the use of mental health services among children involved in bullying. *Aggressive Behav*, 27, 102-110.
18. Lansford JE. et al. (2007). Early Physical Abuse and Later Violent Delinquency: A Prospective Longitudinal Study. *Child Maltreat*, 12, 233-245.
19. McIntosh K., Filter KJ., Bennett JL., Ryan C., Sugai G. (2010). Principles of sustainable prevention: designing scale-up of school-wide positive behavior support to promote durable systems. *Psychology in the Schools*, Vol. 47(1), 5-21, Wiley Periodicals, Inc
20. Meland E., Rydning JH., Lobben S., Breidablik H-J., Ekeland T-J. (2010). Emotional, self-conceptual, and relational characteristics of bullies and the bullied. *Scandinavian Journal of Public Health*, Vol. 38, 4, 359-367.
21. Mental Health in Adulthood: An Examination of the Mediating and Moderating Influences of Psychosocial Resources. *Journal of Health and Social Behavior* 51, 48-63.
22. Olweus D. (1993). *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
23. Park Y., Killen M. (2010). When is peer rejection justifiable? Children's understanding across two cultures. *Cognitive Development*, 25 (3), 290-301.
24. Smith C., Thornberry TP. (1995). The relationship between childhood maltreatment and adolescent involvement in delinquency. *Criminology*, 33, 451-481.
25. Smith P., Pepler D., Rigby K. (2004). *School Bullying: How successful can interventions be?* Cambridge University Press.
26. Smith PK., Brain P. (2000). Bullying in schools: Lessons from two decades of research. *Aggressive Behaviour*, 26, 1 – 9.
27. Smith PK., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S., Tippett N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *J of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 376–385.
28. Understanding the Behavioral and Emotional Consequences of Child Abuse. (2008). *American Academy of Pediatrics et al. Pediatrics*, 122, 667-673.
29. Wodarski JS., Kurtz JM., Gaudin JM., Howling PT. (1990). Maltreatment and the school-aged child: major academic, socioemotional, and adaptive outcomes. *Soc Work*, 35,506-513.
30. PREDI-NU, Трети информационен бюлетин, септември 2014, www.ifightdepression.com

Адрес за кореспонденция:

Доц. Бистра Ценова, доктор по психология
 Национален център по обществено здраве и анализи
 София, бул. Акад. Иван Гешов 15
b.tzenova@ncpha.government.bg

Address for correspondence:

Assoc.Prof. Bistra Tzenova, Ph.D.
 National center of public health & analyses
 1431 Sofia, Blvd. "Acad. Iv. Geshov" 15
b.tzenova@ncpha.government.bg